
LENNERT SAVENIJE

**Nijmegen,
collaboratie
en verzet**

Een stad
in oorlogstijd

Vantilt

Inhoud

Proloog

28 april 1942

7

Inleiding

Nijmegen, collaboratie en verzet

8

1 De opening

Nijmegen aan het begin van een nieuw tijdperk
(1936)

22

2 Radicalen aan de Waal

Nijmegen en het uitzicht op een revolutie
(1919-1939)

56

3 Gemobiliseerde grensstad

Nijmegen in staat van oorlog en beleg
(1939-1940)

96

4 Een kwestie van aanpakken

Nijmegen en de omschakeling
(1940)

130

- 5 **Conflicten zoeken en vermijden**
Nijmegen en de aftasting
(1940-1941)
164
- 6 **Naar een Nieuwe Orde**
Nijmegen en de gelijkschakeling
(1941-1942)
198
- 7 **Ferm en schoorvoetend**
Nijmegen en de onderdrukking
(1942)
238
- 8 **Dwingende omstandigheden**
Nijmegen en het keerpunt
(1943)
270
- 9 **Buitensporige gebeurtenissen**
Nijmegen en de beproeving
(1943-1944)
318
- 10 **Vooruit- en omkijken**
Nijmegen en de afloop van de Duitse bezettingstijd
(1944-1954)
358

Conclusie

Een stad in oorlogstijd

404

Epiloog

28 april vandaag

415

Dankwoord **450**

Noten **452**

Bronnen **507**

Literatuur **510**

Illustratieverantwoording **521**

Register **522**

- ▲ De arrestatie van deken Jozef Teulings
- ▼ De Groenestraat, eind jaren dertig

Proloog

28 april 1942

Op een mooie voorjaarsdag liep een groep kinderen over de Groenestraat in een buitenwijk van Nijmegen. Misschien waren ze op weg naar school of speelden ze in de buurt. In ieder geval kwamen ze langs het statige hekwerk van de pastorie van de Heilige Antonius van Padua-Sint Annakerk toen zich daar een bijzondere gebeurtenis voordeed.

Een van hen bleef staan kijken naar het gezelschap van vier mannen in lange jassen dat zich naar de poort begaf. Voorop liep een man met een bolhoed, in wie de jongen misschien deken Jozef Teulings herkende. Tijdens kerkdiensten riep deze geestelijke zijn parochianen op tot kalmte en probeerde hij hun moraal te verhogen. In zijn kerk had Teulings de regie in handen, maar nu waren de rollen omgekeerd – hij werd meegenomen door de drie andere mannen. Terwijl fietsers zonder om te kijken passeerden, werd de deken gearresteerd en weggevoerd. De jongen van een jaar of tien zag het gebeuren.

Ondertussen werd ook hij opgemerkt. Vanaf de bovenverdieping van de pastorie maakte kapelaan Wim van Helden haastig een aantal foto's. De arrestatie van Jozef Teulings werd vastgelegd als een fotografische herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Een oorlog die niet alleen indertijd door vele standpunten werd gekenmerkt, maar tot op heden vanuit verschillende standpunten wordt bekeken.

Inleiding

Nijmegen, collaboratie en verzet

Historicus L.J. (Louis) Rogier opende in 1959 het onderzoek. Op verzoek van de gemeente Nijmegen ging hij werken aan een boek over de gebeurtenissen in deze stad tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een bureau werd voor hem vrijgemaakt op het Nijmeegse stadhuis en een secretaresse werd beschikbaar gesteld voor secretariële ondersteuning. De historicus meende ongeveer een jaar voor zijn onderzoek nodig te hebben. *De Gelderlander*, de grootste lokale krant, zag alvast met belangstelling uit naar het resultaat.¹

Nijmegen kende een bewogen oorlogsgeschiedenis. De stad was op 10 mei 1940 als een van de eerste Nederlandse steden door het Duitse leger onder de voet gelopen en bezet. De bezetting zou voor de Nijmegenaren ruim vier jaar duren en had ingrijpende gevolgen. Vooral het laatste bezettingsjaar verliep rampzalig. Op 22 februari 1944 werd de stad getroffen door een aanval van de Amerikaanse luchtmacht. Ongeveer een half jaar later vond de geallieerde Operatie *Market Garden* in de regio plaats, met wederom veel schade en slachtoffers als gevolg. Daarna volgde nog een maandenlange periode als frontstad.

Rogier was een logische kandidaat voor het schrijven van een boek over de oorlogsjaren van zijn woonplaats. Omstreeks 1960 was de van origine Rotterdamse onderwijzer een van de belangrijkste historici van het land en een autoriteit op het gebied van de geschiedenis van het Nederlandse katholicisme. Sinds zijn benoeming in 1947 tot hoogleraar ‘Vaderlandse en Algemene Geschiedenis der Nieuwere Tijden’ aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN) richtte hij zich tevens op de geschiedenis van zijn woonplaats. Hij blies de Nijmeegse historische vereniging Numaga nieuw leven in en publiceerde geregeld over het verleden van de stad.²

Ook inzake de Tweede Wereldoorlog kwam hij beslagen ten ijs. Rogier was als bestuurder betrokken bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), dat in 1945 was opgericht. Aanvankelijk was hij zelfs een van de beoogde auteurs van het geplande standaardwerk over het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, dat uiteindelijk in zijn geheel door de toenmalige RIOD-directeur Loe de Jong werd geschreven.³

De gemeente Nijmegen verzocht Rogier voor het eerst in 1953 om een boek over de oorlogsjaren van de stad te schrijven, waarna hij een kort vooronderzoek startte. Pas vijf jaar later vond de drukbezette hoogleraar genoeg tijd en ruimte om er echt werk van te maken.⁴ Hij nam zich voor om de hele oorlogsperiode onder de loep te nemen, dus niet alleen de inval van de Duitsers in 1940 of de bevrijding door de geallieerden in 1944.⁵

De historicus ging eind 1959 aan het werk, maar van

Louis Rogier, 1967

de aangekondigde publicatie kwam het in de daaropvolgende jaren niet. Langzaam ging het geduld over in nieuwsgierigheid. Waar bleef het boek over Nijmegen in oorlogstijd? Was er iets aan de hand? In de zomer van 1962 meende onder meer het *Algemeen Handelsblad* een antwoord te hebben gevonden. ‘Prof. Rogier ziet af van boek over Nijmegen in de oorlog’, stond op 17 juli 1962 op de voorpagina van de krant. Naar verluidt zou een publicatie ‘voor velen te pijnlijk zijn...’⁶

‘Prof. Rogier’, zo vervolgde het bericht, ‘die er niet de man naar is om te schipperen met de geschiedenis, zou zich verplicht hebben gevoeld een aantal mensen als fout te bestempelen die op het ogenblik weer als achterswaardige en algemeen gerespecteerde burgers door het leven gaan.’ Daar had de historicus in overleg met de gemeente Nijmegen blijkbaar vanaf gezien. Zijn honorarium mocht hij houden. Inmiddels was de hoogleraar volgens de krant begonnen aan een studie naar het warenhuisconcern Vroom & Dreesmann.⁷

Een officiële mededeling had Rogier zelf nog niet gedaan. Journalisten van *de Gelderlander* besloten hem daarom met de nieuwsberichten te confronteren. Op 18 juli 1962 grepen ze hun kans bij de onthulling van het ruitersstandbeeld van Karel de Grote op het Keizer Karelplein in Nijmegen. Ze vroegen de historicus, die een feestrede hield, naar de verhalen in de kranten. Volgens Rogier waren alle geruchten ‘finaal gelogen’. ‘Ik ben gisteravond opgebeld door een verslaggever en heb hem gezegd dat er absoluut geen sprake van is dat het boek niet wordt uitgegeven.’ De Nijmeegse burgemeester C.M.J.H. (Charles) Hustinx bevestigde dit. De insinuaties waren ‘gewoonweg belachelijk’. Het boek zou volgens beiden in de toekomst zeker gaan verschijnen.⁸

‘Een vreemde geschiedenis daar in Nijmegen’, concludeerde het *Algemeen Handelsblad* na al het rumoer. Ook in andere landelijke dagbladen werd met verbazing en cynisme op de kwestie gereageerd.⁹ Was er sprake van een doofpot? Rogier hield zijn kaken na de verklaring aan *de Gelderlander* op elkaar. Nijmegenaren moesten zich oefenen in geduld, totdat op 30 maart 1974 duidelijk werd dat zijn boek over Nijmegen tijdens de Tweede Wereldoorlog niet meer zou verschijnen: op die dag overleed de beoogde schrijver op 79-jarige leeftijd. Een uitvoerig in memoriam repte met geen woord over het nooit voltooide onderzoek.¹⁰ Twee onuitgegeven gelegenheids-geschriften werden postuum gepubliceerd, maar van een manuscript van de oorlogsgeschiedenis van Nijmegen ontbrak ieder spoor. Wel kwamen Rogiers aantekeningen en verzamelde documenten in het gemeentearchief te berusten.¹¹

- ▲ Louis Rogier en burgemeester Charles Hustinx, 1967
- ▶ Spotprent uit *de Gelderlander*, 18 juli 1962

Boek over Nijmegen
zou niet verschijnen

„Gelogen!”
zegt prof.
ROGIER

De belofte om het boek ondanks alle commotie alsnog te schrijven had de historicus niet waar kunnen of willen maken. Dat hij de geruchten in het openbaar zo stellig ontkende is opvallend, want in kleine kring, onder zijn studenten en collega's, maakte hij er geen geheim van dat hij inderdaad om 'redenen van discretie' had besloten van de opdracht af te zien. Rogier had de bezettingstijd zelf niet meegemaakt in Nijmegen, maar bij zijn plaatsgenoten leefde die voort als een bewogen herinnering.

Uit zijn nagelaten aantekeningen en correspondentie blijkt dat hij door Nijmegenaren, onder wie zijn buurman, werd benaderd. Ze stuurden hem bronnen en deelden hem hun ervaringen mee.¹² Ongetwijfeld gebeurde dit ook mondeling en informeel tijdens allerlei ontmoetingen. Rogier zal die informatie vast en zeker dankbaar in ontvangst hebben genomen, maar het lijkt hem ook aan het twijfelen te hebben gebracht.

Goede geschiedschrijving heeft behoefte aan afstand en Rogier begon zich te realiseren dat daarvan in zijn geval te weinig sprake was. Hij achtte de tijd bij nader inzien nog niet rijp voor een integrale analyse van de bezetting in Nijmegen, met aandacht voor de posities en standpunten die de inwoners destijds ten opzichte van de bezetter hadden ingenomen. Daarvoor lag het verleden nog te dichtbij en was de betrokkenheid in zijn heden nog te groot. Het oorlogsverleden van Nijmegen kon beter blijven rusten tot de afstand groot genoeg was geworden.¹³

■ De betekenis van collaboratie en verzet

Dit boek gaat verder in de voetsporen van Rogier. Het is de schriftelijke weerslag van een onderzoek naar het doen en laten van Nijmegenaren in oorlogstijd. Evenals elders in het land dienden inwoners van Nijmegen hun houding te bepalen tegenover de Duitse bezetting en het beleid dat daaruit voortvloeide. Zij deden dat door zich aan de bezetter te conformeren, uit overtuiging of uit noodzaak, of juist door zich aan diens beleid te onttrekken, daartegen te protesteren en indien mogelijk het te saboteren.

Deze thematiek van stellingname in oorlogstijd wordt over het algemeen aangeduid en gekarakteriseerd door het begrippenpaar 'collaboratie en verzet'. Zo simpel mogelijk geformuleerd staan deze twee uitdrukkingen voor 'samenwerking' en 'tegenwerking'. In taalkundig opzicht zijn het antoniemen, woorden met een tegengestelde betekenis. In filosofische zin zou je ook over een dialectische eenheid kunnen spreken of in navolging van Griekse tragedies over antagonististen.¹⁴

Beide termen zijn onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Zeker met betrekking tot collaboratie is dat het geval. Dit Franse leenwoord, dat in principe niet meer betekent dan samenwerking, werd vóór 1940-1945 amper in het Nederlands gebruikt.¹⁵ Het begrip 'verzet' heeft een langere gebruiksgeschiedenis met een betekenis waarin het tot uitdrukking brengen van verontwaardiging centraal staat. Burgerlijke ongehoorzaamheid, protesteren, demonstreren, staken, rebelleren, in opstand komen: het zijn alle voorbeelden van begrippen en verschijnselen die raken aan de thematiek van verzet.¹⁶ De geschiedenis biedt vele precedentes: in de Opstand tegen Spanje en ook in de Franse tijd was zonder meer sprake van verzetsactiviteiten. In principe kan ook het moderne begrip 'collaboratie' met terugwerkende kracht op het verleden worden toegepast.¹⁷

Als historische fenomenen zijn collaboratie en verzet dus ouder dan 1940, maar als historiografische begrippen worden ze in de eerste plaats gehanteerd als verzamelnamen voor gebeurtenissen, houdingen en organisatievormen tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹⁸ Vanuit Nederlands en West-Europees perspectief is dat niet vreemd. Het gaat immers om de meest recente oorlog en de tijdgenoten zelf spraken al in die termen over de actualiteit. Ook de tegenwoordige beladenheid van het begrippenpaar vindt haar oorsprong in de Tweede Wereldoorlog.

Wat voor oorlogen in het algemeen opgaat, geldt ook voor collaboratie en verzet: de uitkomst van de strijd heeft bepaald wie als winnaar en verliezer de geschiedenis zijn ingegaan. Collaboratie staat daardoor niet zomaar voor steun verlenen aan een machthebber, maar voor 'samenwerken met een bezettingsmacht'.¹⁹ In Frankrijk werd de term 'collaboration' na de capitulatie van 1940 de officiële benaming van het nationale samenwerkingspact met Duitsland. De begripsbetekenis in Nederland is hiervan een afgeleide. Verzet heeft de connotatie dat iets 'illegals' in de ogen van de bezetter werd aangeduid. De illegaliteit of 'ondergrondse' zijn daarom sinds de Duitse bezettingstijd geuzennamen voor de Nederlandse verzetsbeweging.²⁰

De aard van de bezetting en de Tweede Wereldoorlog heeft deze thematiek gecompliceerd. Collaboratie met de Duitse bezetter geldt tegenwoordig niet alleen als wedden op het verkeerde paard of heulen met de vijand, maar ook als het omarmen van het ondemocratische en racistische gedachtegoed van het nationaal-socialisme. De andere kant van de medaille, het verzet, heeft in samenhang daarmee aan glans gewonnen. Verzet in de

Tweede Wereldoorlog ging niet alleen om het herwinnen van de soevereiniteit, het was ook een vuist die werd opgeheven tegen onderdrukking en onrecht.²¹

Collaboratie staat met andere woorden voor verraad en ‘fout’, verzet voor moedig en voorbeeldig gedrag. Deze tegenstelling suggereert een rechtlijnige historische praktijk die zich in werkelijkheid meestal niet manifesteerde, ook al representeren collaboratie en verzet in semantische zin tegengestelde standpunten. Het was niet ofwel het een ofwel het ander, er was eerder sprake van een breed ‘spectrum van collaboratie en verzet’. In de historische realiteit wordt een waaier van standpunten en gedragingen zichtbaar, op allerlei manieren en uit verschillende motieven.

■ Zingeving en geschiedschrijving

Het beschrijven en analyseren van de complexe geschiedenis achter collaboratie en verzet heeft alleen al in Nederland geresulteerd in een omvangrijke en veelzijdige geschiedschrijving. Deze historiografie laat zich beter in stromingen, benaderingswijzen en perspectieven dan in fasen indelen, omdat de ontwikkelingsstadia zich in wisselwerking tot elkaar ontplooiden. Het is hier niet de plaats om de hele verwerkingsgeschiedenis van collaboratie en verzet naar voren te brengen. Wel is het belangrijk om in hoofdlijnen bij de historiografische ontwikkeling stil te staan, zodat duidelijk wordt welke benaderingswijze dit onderzoek hanteert.²²

Direct na de bevrijding en zelfs al daarvoor werd een begin gemaakt met het verzamelen van bronnen en het documenteren van herinneringen, de basis van elke vorm van geschiedschrijving. Om te beginnen gebeurde dit om juridische redenen, met het oog op de veroordeling van ‘landverraders’. In Nederland zijn verdachten van verraad in het kader van de Bijzondere Rechtspleging veroordeeld voor hun gedrag of positiebepaling tijdens de bezetting. ‘Landverraad’ was het overkoepelende begrip voor een delict dat op basis van allerlei criteria werd gecategoriseerd en bestraft. Met dat doel voor ogen stelden tribunalen strafbare feiten en categorieën vast, die te lezen zijn in de bewaard gebleven processen-verbaal. In feite vormen deze lijsten de eerste definities of typologieën van collaboratie.²³

Voor de wet was collaboratie van meet af aan een meerduidig begrip. Er werd bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt tussen ‘politieke’ collaboratie en ‘ambtelijke’ of ‘economische’ delicten. Oorspronkelijk werd in het Nederlandse taalgebied vooral voor economisch profijt de term ‘collaboratie’ gehanteerd. Als meer ‘neutrale’

uitdrukking werd het begrip naderhand ook gangbaar voor politiek gemotiveerde samenwerking.²⁴ Dezelfde tendens tot categoriseren manifesteerde zich na de bevrijding met betrekking tot ‘verzet’, maar dan ten behoeve van het vaststellen van uitkeringen. Op formele en juridische gronden werd vastgelegd wat wel en geen professioneel verzet was geweest. De maatstaven die de voormalige verzetsbeweging zelf hanteerde, golden daarbij als uitgangspunt.²⁵

De meeste Nederlanders spiegelde hun verzets- en collaboratiebegrip niet aan dergelijke criteria. Collaboratie en verzet hadden voor hen in de eerste plaats een associatieve betekenis, gebaseerd op de eigen waarneming en betrokkenheid. Die herinnering werd na de oorlog ingekaderd in een publieke herdenkingscultuur rondom het thema van de herwonnen vrijheid. Zij die zich hadden ingezet voor de vrijheid, zowel in materiële als geestelijke zin, werden geëerd met monumenten en herdenkingsuitgaven. De nadruk lag daarbij, zoals eerder in de geschiedenis, op de slachtoffers van de vrijheidsstrijd. Verzetsdeelnemers die de oorlog hadden overleefd, memoreerden in de eerste plaats hun omgekomen kameraden. Bij het documenteren en presenteren van het verleden speelden zij als ervaringsdeskundigen een grote rol. Daarbij gold bescheidenheid tot op zekere hoogte als norm. Paradoxaal genoeg werd het verzetswerk daardoor zowel geïdealiseerd als gebagatelliseerd.²⁶

De collaboratiegeschiedenis, die onder andere via rechtbankreportages onder de aandacht werd gebracht, kreeg als keerzijde van de medaille eveneens een plek in de herdenkingscultuur. Tot op de dag van vandaag vormt het morele dualisme van de strijd tussen ‘goed’ en ‘fout’ het fundament van de beeldvorming van de Tweede Wereldoorlog. Benadrukt werd de collaboratiegeschiedenis liever niet. Met veroordelingen werd een streep onder dit verleden gezet, omwille van de toekomst en re-integratie in de samenleving.

De eerste geschiedschrijving laveerde tussen de morele beeldvorming en de behoefte om het verleden te analyseren. Zingeving en analyse stonden niet per definitie haaks op elkaar, zo blijkt uit memoires, herdenkingsboeken en kronieken die in de eerste jaren na de bevrijding verschenen en over het algemeen met kennis van zaken waren geschreven. Het seriewerk *Onderdrukking en verzet*, dat tussen 1947 en 1954 in boekvorm werd gepubliceerd, heeft bijvoorbeeld een moralistische toonzetting, maar geeft tegelijk een aanzet tot analyse van de oorlogsgebeurtenissen.²⁷

Met terugwerkende kracht valt op hoezeer de praktijk van de Wederopbouw, de Koude Oorlog en de sociale

conventies de beeldvorming en analyse kleurden. Deze context, die speelde toen Rogier in 1959 aan zijn onderzoek begon, liet zijn sporen na in de geschiedschrijving. Dat blijkt ook uit de werkzaamheden van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in de eerste periode van zijn bestaan.²⁸ De vroege publicaties van dit nationale onderzoeksinstituut vertegenwoordigen in meer en mindere mate zowel een ‘zingevend’ moralistisch perspectief als een analytische benadering van de geschiedenis.²⁹

In het oeuvre van de toenmalige directeur Loe de Jong komt dat het meest sprekend naar voren. De Jong presenteerde de oorlogsjaren, eerst op televisie in de documentaireserie *De Bezetting* en daarna in zijn tussen 1969 en 1994 geschreven seriewerk, expliciet en impliciet als een nationaal en beladen epos. Zijn werk was gebaseerd op jaren van uitgebreid onderzoek van hemzelf en zijn medewerkers en hij schroomde niet om misverstanden, onzekerheden en verdichtingen aan de orde te stellen. Hij heeft uiteindelijk zeker geen hagiografie over de Nederlandse bevolking in oorlogstijd geschreven.³⁰

Collaboratie en verzet spelen, hoe kan het anders, een prominente rol in zijn integrale studie naar het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. De Jong interpreteerde beide fenomenen zowel associatief als analytisch. Opvallend is dat hij het verzet wel, maar de collaboratie niet definieerde in zijn standaardwerk. In lezingen voor een wetenschappelijk publiek, bijvoorbeeld naar aanleiding van internationale congressen, drukte hij zich over het algemeen analytischer uit.³¹

Dit verschil in insteek van De Jong is – evenals de toenemende kritiek op zijn toonzetting en invalshoek – tekenend voor veranderingen in de geschiedwetenschap. Onder invloed van de filosofie, sociale wetenschappen en ontwikkelingen in de maatschappij nam het historisch onderzoek, vooral vanaf de jaren zestig, op analytisch vlak meer afstand van zingevende en nationale tendensen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog vertakte zich in sporen. In de eerste plaats bleef er sprake van een zingevend perspectief of eigenlijk van verschillende zingevende perspectieven. Naast de vrijheidsstrijd kwamen nu steeds duidelijker de vervolging en discriminatie van joden centraal te staan. Het benadrukken van de selectieve beeldvorming van de oorlogsgeschiedenis vormde ondertussen een voedingsbodemp en context voor affaires en maatschappelijk debat.³²

Tegelijk bracht een grotere afstand tot het verleden meer distantie met zich mee. De associatieve betekenis van collaboratie en verzet verloor zijn vanzelfsprekendheid. Nieuwe generaties van onderzoekers, vaak zonder directe betrokkenheid bij het verleden zelf, gingen op

zoek naar verklaringen en verklaringsmodellen. Vooral in de jaren zeventig kwam deze analytische geschiedschrijving, al dan niet in reactie op het zingevingsdebat, tot wasdom.

Collaboratie en verzet werden opnieuw geconceptualiseerd door wetenschappers. Het formuleren van een ronde definitie of typologie was daarbij niet altijd het uitgangspunt. Eerder werden er bepaalde termen geïntroduceerd als heuristisch hulpmiddel bij het analyseren of categoriseren van beide fenomenen. In Nederland raakte bijvoorbeeld de term ‘accommodatie’ in zwang voor het benoemen van de houding van aanpassing en schikkingsbereidheid van de Nederlandse gezagsdragers en bevolking.³³

In andere maar vergelijkbare bewoordingen was het principe achter accommodatie al eerder aan de orde gesteld, ook als internationaal thema.³⁴ Loe de Jong constateerde in een Duitse bundel uit 1967 dat collaboratie in de zin van samenwerken met de bezettingsmacht werd gekenmerkt door een vrijwillige en onvrijwillige dimensie.³⁵ Bij het verklaren van collaboratie, maar ook van verzet, was het dus noodzakelijk op zoek te gaan naar de achterliggende motieven en naar de wijze waarop daaraan vorm was gegeven.

Het onderscheid tussen verzet in het algemeen en de verzetsbeweging – of ‘illegaliteit’ – in het bijzonder werd nog eens aan de orde gesteld. In zijn definitie van verzet betoonde Loe de Jong zich hiervan een voorstander, evenals de Duitse historicus Martin Broszat, die enerzijds over *Resistenz* en anderzijds over *Widerstand* sprak. Een dergelijk onderscheid was na de bevrijding in de juridische afhandeling al gemaakt, maar stond in toenemende mate ter discussie. Hoe moest bijvoorbeeld de ondersteunende rol van onderduikhulp buiten georganiseerd verzetsverband worden geïnterpreteerd? Of burgerlijke ongehoorzaamheid in oorlogstijd?

Met betrekking tot collaboratie gebeurde in feite hetzelfde. De Frans-Amerikaanse historicus Stanley Hoffmann benadrukte in zijn publicaties over Frankrijk tijdens de Tweede Wereldoorlog nog eens de veelzijdige motieven achter collaboreren, een term die in de oorspronkelijke context niet louter van toepassing was op politieke sympathie voor de Duitsers. Door een onderscheid te maken tussen ‘collaboratie’ en politiek beladen ‘collaborationisme’ werd daarin wat hem betreft enige duidelijkheid geschapen.³⁶

Die terminologie maakte in Nederland geen school. Hoewel het onderscheid tussen collaboratie en collaborationisme eigenlijk meer analytische zeggingskracht heeft, bleef accommodatie hier zowel het alternatief

voor de Franse definitie van *collaboration d'état*, samenwerken uit nationaal belang, of voor schikken in het algemeen, een houding die in een internationale context ook wel met het begrip *attentisme* is aangeduid.³⁷

Deze theorievorming en conceptualisering vond slechts in beperkte mate navolging in het publieke debat.³⁸ Daar bleef het morele dualisme duidelijk aanwezig. Voor historicus Hans Blom was dat in 1983 een van de uitgangspunten van zijn oratie 'In de ban van goed en fout'. Vanuit wetenschappelijk oogpunt was zijns inziens de tijd rijp voor een open en waardevrije benadering van de oorlogsjaren. De preoccupatie met collaboratie en verzet moest daarbij losgelaten worden ten behoeve van een breder perspectief.³⁹ Zijn pleidooi voedde opnieuw het debat, maar bracht de sporen van de oorlogsverwerking niet dichterbij elkaar. Het bieden van zingeving in een nationaal perspectief bleef, zeker tijdens herdenkingsjaren, dominant aanwezig, terwijl wetenschappers zich in monografieën en thematisch onderzoek schatplichtig noemden aan de benaderingswijze van Blom.⁴⁰

De waaier of het spectrum van keuzemogelijkheden en houdingen tijdens de bezettingsjaren kwam in dit soort onderzoek, meer dan in het overwegend politiek-institutionele verhaal van De Jong, tot zijn recht. Daarbij werden termen als collaboratie, verzet en accommodatie nog immer gehanteerd, maar werd ook de conclusie getrokken dat het verleden onoverzichtelijker was dan de beeldvorming van voorheen deed geloven.

Had het niet meer zin om de omgang met de bezetting in beginsel voor te stellen als een glijdende schaal van aanpassingsbereidheid? Van verzet en verzetjes, van collaboratie met een grote en kleine c? Het was een stelling die nadrukkelijk werd geponeerd door Chris van der Heijden met zijn metafoor 'grijs verleden' en het gelijknamige boek.⁴¹

Zijn 'grijze' kijk of interpretatie sprak zeker in het publieke debat tot de verbeelding, al kreeg die in zijn meest nihilistische variant ook meteen de nodige kritiek. Er schuldte evengoed een oordeel in de betiteling grijs, in de zin van kleurloos of 'nivellerend'.⁴² Het grijze perspectief dreigde zowel misdaden als heldendaden te relativiseren. Het spreken in termen van een 'veelkleurig' of meerduidig verleden was daarom een beter alternatief.⁴³

Hoe sprekend ook, de metafoor van een grijs dan wel veelkleurig verleden drong collaboratie en verzet als beladen termen niet naar de achtergrond. Collaboratie en verzet zijn wat dat betreft te vergelijken met concepten als 'nationale identiteit' of 'de verzuiling'. Zulke begrip-

pen zijn, op basis van onderzoek, door wetenschappers als problematisch bestempeld, omdat ze de werkelijkheid te statisch voorstellen.

Toch spreken historici nog steeds, al dan niet met de nodige *disclaimers*, in termen van verzuiling en nationale identiteit over het verleden. De zeggings- en verbeeldingskracht van beide begrippen is, vanwege de lange gebruikstraditie en de worteling in het verleden, inmiddels zo groot, dat het eerder onduidelijkheid dan duidelijkheid schept als ze in de beschrijving van het verleden worden weggelaten.⁴⁴

Met collaboratie en verzet is dat in vele opzichten ook zo. Het heeft weinig zin die begrippen te verwerpen, maar het heeft wel nut ze op de juiste manier te hanteren. Daarbij is het niet noodzakelijk om tot een vastomlijnde definitie te komen. Net als in het geval van identiteit en verzuiling werpt een zogenoemde geproblematiseerde of dynamische definitie zich op als zienswijze, wat ingewikkelder klinkt dan het is.

■ De dynamiek van collaboratie en verzet

Collaboratie en verzet zijn dynamische begrippen. Ze kunnen in theoretische zin het beste worden beschouwd als categorieën 'van denken en doen' met een contextgebonden betekenis. In de basis staan beide concepten voor twee tegenovergestelde vormen van gedrag, maar omdat er onder veranderlijke omstandigheden en op vele manieren invulling aan werd gegeven, is hun betekenis enkel in de historische context vast te stellen.

De duiding en omkadering van beide fenomenen in de context van de Tweede Wereldoorlog begon vanzelfsprekend al tijdens de bezetting zelf, toen voor het eerst formele en informele criteria werden gebruikt om een onderscheid tussen verschillende houdingen, gedrag en manifestatievormen te maken.⁴⁵ Voor historici is het op basis van die gedachtegang logischerwijs interessanter om collaboratie en verzet in hun veranderlijke historische context te analyseren, dan om met terugwerkende kracht, vanuit de naoorlogse situatie en categorisering, naar het verleden te kijken en het op basis daarvan in te delen of te beoordelen.

Het principe van standplaatsgebondenheid dient het uitgangspunt te zijn van een 'multiperspectieve' benadering van de oorlogsjaren. Met die benaderingswijze wordt in dit geval een onderzoeksmethode bedoeld die niet uitgaat van een eenzijdige kijk op het verleden op basis van één bron, visie of normatief begrippenkader. Historische gebeurtenissen en ontwikkelingen moeten daarentegen bekeken worden vanuit

verschillende ooghoeken of kanten, in wisselwerking met de toenmalige dynamiek van de actualiteit.⁴⁶

Het spectrum van collaboratie en verzet krijgt zijn oorspronkelijke dynamiek terug, wanneer de omgang met de Duitse bezetting per definitie wordt beschouwd als een dynamisch ontwikkelingsproces. Deze meer functionalistische in plaats van intentionele benadering, om in theoretische termen te blijven spreken, ligt al langer ten grondslag aan Nederlands en buitenlands onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog en de jaren daaromheen – al wordt het bovenstaande daarin niet altijd geëxpliciteerd. In vele opzichten is het ‘multiperspectief’ namelijk een afgeleide van de analytische geschiedschrijving, zoals die zich sinds de jaren zestig in Nederland en daarbuiten heeft ontwikkeld.

Tegenwoordig wordt de geschiedschrijving van de oorlogsjaren meestal van ‘onderaf’ benaderd, op basis van nieuw of gedetailleerder bronnenonderzoek, waarbij niet alleen leidinggevende figuren of organisaties het onderwerp van studie zijn. Zo nodig met behulp van begrippen uit de filosofie en de sociale wetenschappen wordt een persoonlijke en collectieve geschiedenis of *Alltagsgeschichte* geschetst, die een veelzijdiger en soms zelfs tegenstrijdiger beeld oproept dan de vastgeroeste veronderstelling of de vooropgezette beeldvorming eerder deed geloven.⁴⁷

Met betrekking tot ‘verzet’ heeft die benadering bijvoorbeeld geresulteerd in de conclusie dat er in de herinneringscultuur, ingegeven door de naoorlogse politiek en de gangbare genderconstructies, selectief met het verzetsbegrip is en wordt omgegaan. De schaduwzone tussen hulpverlening, zorg, naastenliefde en verzetsbereidheid, waarin juist vaak vrouwen een rol speelden, is opnieuw aan de orde gebracht. Vanwege een preoccupatie met gewapend verzet, is dit ‘stille’ en dienstbare verzet in de beeldvorming nog immer misdeeld.⁴⁸

In modern onderzoek naar individuele en collectieve representanten van collaboratie met de Duitse bezetter wordt – enigszins vergelijkbaar met het verzet – gesteld dat er te weinig aandacht is uitgegaan naar de sociale dynamiek, gelaagdheid en soms schijnbare banaliteit van het collaboratiemotief, dat in Nederland vooral politiek wordt ingekleurd.⁴⁹ Daartegenover staat een perspectief waarin juist de motieven en opstellingen tijdens de bezetting als uitgangspunt fungeren. In geruchtmakende onderzoeken zijn de radicale en gewelddadige handelingen en doelstellingen van de bezetter en collaborateurs op basis van uitgebreid bronnenonderzoek opnieuw met voorbeelden onder de aandacht gebracht.⁵⁰

Ook bepaalde schaduwkanten van het verzet en de verzetsbeweging zijn inmiddels aan de orde gesteld.⁵¹

De dynamiek van de bezettingstijd laat zich zeker ook teruglezen in onderzoek naar het functioneren van Nederlandse gezagsdragers of naar de schikkingsbereidheid van de bevolking. Standpunten die niet zomaar overeenkomen met de klassieke betekenissen van collaboratie en verzet zijn daarbij onderzocht, waarbij opvalt dat het begrip ‘accommodatie’ – misschien omwille van zijn algemeenheid – nog maar in weinig gevallen expliciet wordt gehanteerd als concept, of ‘in de analyse’.⁵²

Elk van de bovenstaande onderzoeksrichtingen raakt aan de uitsluiting en deportatie van vijanden van het bezettingsregime, de Holocaust of Shoah in het bijzonder. Daarachter ging een proces schuil dat onvermijdelijk samenhang met collaboratie, verzet en accommodatie. Vanuit het daaraan refererende driedelige perspectief van de dader, het slachtoffer en de omstander is het genocidale geweld de afgelopen jaren alsmaar gedetailleerder uitgewerkt in binnen- en buitenland. Een moderne studie naar collaboratie en verzet kan daar niet omheen, al is het evenzeer noodzakelijk om de jodenvervolging in wisselwerking tot de veranderende context te duiden.⁵³

Het onderzoeken van de oorlog vanuit een meervoudig ontwikkelingsperspectief impliceert dat er gekeken wordt naar de manier waarop personen, groepen en instellingen tot hun standpunten en daden kwamen. Zeker in een individueel geval raakt die benadering onvermijdelijk aan het – eerder al om zijn dynamiek gememoreerde – begrip ‘identiteit’.⁵⁴

Hoogleraar Ismee Tames hield in 2016 bij het aanvaarden van de leeropdracht *Geschiedenis en betekenis van verzet tegen onderdrukking en vervolging* een krachtig pleidooi voor een benadering van verzet volgens de principes van het hedendaagse identiteitsonderzoek, een benadering die ze eerder op de geschiedenis van ‘collaborateurs’ had toegepast. Binnen de multiperspectieve benadering leent het concept van identiteitsvorming zich voor het inzichtelijk maken van het wordings- en keuzeproses van zowel verzetsdeelnemers als collaborateurs. Wanneer en waarom werd de keuze gemaakt om in verzet te komen of te collaboreren? Hoe standvastig was men in die beslissing? En welke gevolgen had het maken van keuzes tijdens en na de oorlogsjaren?⁵⁵

Bij uitstek is identiteitsvorming een dynamisch en moeilijk te vatten proces. Niet alleen persoonlijke motieven en achtergronden, maar ook omgevingsfactoren en gebeurtenissen zijn daarop in wisselwerking van invloed. De leefomgeving van Nederlanders maakte in

meer en mindere mate een proces van verandering door tijdens de Duitse bezetting met zijn politiserende, ontregelende en gewelddadige dynamiek. Dat proces werd niet alleen van bovenaf door de bezettingsmacht aangewakkerd, maar ook van onderop door de Nederlandse bevolking. Collaborateurs en verzetsdeelnemers daagden elkaar immers uit. Ook die wisselwerking moet worden meegenomen bij het analyseren van de bezettingspraktijk.⁵⁶

Wie de standpuntbepalingen van personen in oorlogstijd wil analyseren en begrijpen, dient zich te verdiepen in persoonlijke achtergronden, omgevingsfactoren en de dynamiek van de bezetting. Voor een dergelijke analyse toont de biografie zich als genre uitermate geschikt, maar het is ook interessant om een lokale casus als uitgangspunt te nemen en daarmee in zekere zin een collectieve biografie te schrijven. Deze stadsgeschiedenis van Nijmegen neemt wat dat betreft de proef op de som.

■ Het genre van de lokale oorlogsgeschiedenis

De Duitse bezetting was voor Nederlanders in de eerste plaats een persoonlijke en lokale ervaring en in dat licht bekeken is het niet verwonderlijk dat vele publicaties over de bezetting vanuit een lokaal perspectief zijn geschreven. Over de Duitse bezetting van naar schatting elke gemeente in Nederland is in de loop der jaren op zijn minst één publicatie verschenen. Tezamen schetsen die boeken zowel een inzicht in het plaatselijke oorlogsverloop, als een beeld van de samenstelling van een lokale gemeenschap in het midden van de twintigste eeuw.⁵⁷

De eerste lokale oorlogsgeschiedenissen hadden het karakter van een kroniek of herinneringsbundel en die insteek bleef ook later in vele opzichten het uitgangspunt.⁵⁸ Een meer wetenschappelijke benadering van het genre ontwikkelde zich pas in de loop der tijd, synchroon aan de algemene verwetenschappelijking van de geschiedschrijving.⁵⁹ Een aantal van deze ‘wetenschappelijke’ lokale of regionale studies richtte zich specifiek op de thematiek van collaboratie en verzet. In studies als *De illegalen* van Coen Hilbrink of *Het verborgen front* van A.P.M. Cammaert vormt de regionale betekenis en weer slag van het verzet het onderwerp van studie.⁶⁰ De lokale aantrekkingskracht en sociale dynamiek van collaboratie is recentelijk onder meer door historica Josje Damsma onder de aandacht gebracht.⁶¹

De vraag wat de Duitse bezetting voor de ontwikkeling van Nederlandse steden op langere termijn heeft betekend, heeft zich in de loop der tijd aangediend in het wetenschappelijk debat. In vele lokale oorlogsgeschie-

denissen, zeker in de vroegste exponenten, wordt de bezetting met de nodige dramatiek beschreven als een ingrijpende, duistere en ongewone tijd. In de thematisch opgezette academische stadsgeschiedenissen die met name rond 2000 in Nederland verschenen, kwam daarentegen een ander beeld naar voren.

In de ontwikkeling op de lange termijn bleek de Tweede Wereldoorlog in sociaal-cultureel opzicht, in lijn met de visie van Hans Blom, veelal meer een ‘onderbreking dan een breuk’ te zijn geweest. Aan de periode 1940-1945 werd in de academische stadsgeschiedenissen met een spanbreedte van duizenden jaren verhoudingsgewijs maar weinig of versnipperd aandacht besteed. Zeker in verhouding tot het aantal lokale oorlogsgeschiedenissen en de omvangrijke informatie die daarin vaak als iets bijzonders werd gepresenteerd.⁶²

Dat was volgens historicus Gijs van der Ham geen slechte ontwikkeling, ‘want veel streekgeschiedenissen over de bezetting, en ik zeg het bewust wat oneerbiedig, komen neer op voor de zoveelste keer vertellen hoe erg het was’, zo liet hij in 1995 weten. Zijn collega Bart van der Boom was in een stelling bij zijn proefschrift over Den Haag in de Tweede Wereldoorlog nog stilliger: ‘De breed georiënteerde lokale bezettingsgeschiedenis is in wetenschappelijk opzicht een weinig vruchtbaar genre’.⁶³

Vruchtbaar voor de wetenschap of niet, het aanbod aan plaatselijke oorlogsgeschiedenissen nam sindsdien eerder toe dan af. De constatering dat de Tweede Wereldoorlog in de langdurige ontwikkeling van steden weinig had betekend, strookte niet met de beleving van tijdgenoten en nabestaanden van oorlogsslachtoffers. In het bijzonder gold dat voor joodse Nederlanders of bewoners van door oorlogsgeweld geteisterde steden als Arnhem, Rotterdam en Nijmegen. Die steden waren ontegenzeggelijk veranderd door de oorlog, al was het maar in fysiek opzicht.

In het algemeen geldt voor de lokale oorlogsgeschiedenis dat deze in hoge mate tot de verbeelding spreekt vanwege de herkenbaarheid van de omgeving en de directe betrokkenheid van voorouders. De belangstelling voor het plaatselijke oorlogsverleden komt tijdens herdenkingen en evenementen tot uitdrukking en laat zich voeden met publicaties en websites. In een aantal steden is in samenhang daarmee, al dan niet ter gelegenheid van een herdenkingsjaar, met nieuwe wetenschappelijke studies naar de oorlogsjaren gekeken.⁶⁴ Zo ook in Nijmegen.

■ Casus Nijmegen

De ontwikkeling van de Nijmeegse oorlogsgeschiedschrijving verliep in vele opzichten binnen het hierboven geschetste kader. Dat Louis Rogier zijn onderzoek neerlegde, betekende niet dat er geen aandacht meer uitging naar de geschiedenis van de stad tijdens de Tweede Wereldoorlog. Evenmin was hij de eerste die zich over het thema boog. De primeur van de oorlogsgeschiedschrijving lag bij de plaatselijke kranten. Ter gelegenheid van herdenkingen, of vanwege rechtszaken tegen collaborateurs, gaven de *Gelderlander* en het *Nijmeegs Dagblad* al kort na de bezetting aandacht aan de oorlogsgeschiedenis. Herinneringen aan het plaatselijke verzet en de bevrijding werden door twee speciaal daarvoor opgerichte commissies gedocumenteerd voor toekomstig onderzoek. Een enkele Nijmegenaar zette zijn herinneringen zelf op papier, meestal op anekdotische wijze en in een poëtische vorm.⁶⁵

Nadat Rogier zijn boek niet had geschreven, duurde het eigenlijk tot in de jaren zeventig voordat er wetenschappelijke aandacht uitging naar het Nijmeegse bezettingsverleden. In overzichtswerken, waaronder vanzelfsprekend *Het Koninkrijk* van Loe de Jong, werden de standpunten van Nijmegenaren en gebeurtenissen in de stad binnen het grotere kader van de Nederlandse oorlogsgeschiedenis geanalyseerd. Een impuls tot verbreding en vernieuwing kwam van jonge historici. Aan de Katholieke Universiteit Nijmegen schreven studenten vanaf de jaren zestig doctoraalscripties over de stad gedurende en vlak na de oorlog.⁶⁶ Een van hen, Henk Termeer, zou nadien vanuit zijn hoedanigheid van universitair medewerker over de oorlogsjaren en eerste naoorlogse maanden van Nijmegen blijven publiceren.

In deze periode werd ook opnieuw en op meer professionele wijze aan herinneringsdocumentatie gedaan. In het bijzonder door Jan Driever, die begin jaren tachtig tientallen Nijmeegse oud-verzetsdeelnemers en joodse overlevenden sprak.⁶⁷ Nijmegenaren konden hun oorlogsverhalen tevens – zoals vanouds – kwijt in de lokale kranten. Vaak ter gelegenheid van herdenkingen bleven de *Gelderlander* en het *Nijmeegs Dagblad* zich in meer en mindere mate op het oorlogsverleden richten met interviews en thematische bijdragen. In de *Gelderlander* verscheen bijvoorbeeld rond 1990 van de hand van Eric Theloosen een aantal artikelen over gebeurtenissen tijdens de bezetting.⁶⁸

De militaire strijd tijdens Operatie Market Garden, die zich voor een belangrijk deel rond Nijmegen afspeelde, bracht een afzonderlijke geschiedschrijving voort. Een regionaal en later nationaal georiënteerd ‘bevrijdings-

museum’ in Groesbeek droeg vanaf de tweede helft van de jaren tachtig bij aan het integreren van de militaire en burgerlijke oorlogsgeschiedenis middels tentoonstellingen en publicaties. In Nijmegen zelf werd in 1994 een gemeentelijke tentoonstelling gehouden, waarvoor Frank Eliëns namens het Gemeentearchief een historische toelichting schreef.⁶⁹

Een omvangrijke lokale oorlogsgeschiedenis bleef uit. De nieuwe wetenschappelijke stadsgeschiedenis van Nijmegen, die verscheen in 2005, betoonde zich een representatief voorbeeld van de lange termijn-benadering waarin de oorlogsjaren thematisch en versnipperd aan bod kwamen.⁷⁰ Het creëerde een contrast met de groeiende aandacht voor de oorlogsgeschiedenis in de stad, die ook tot uiting kwam in de oprichting van nieuwe monumenten en een toenemende belangstelling voor herdenkingen. Boeken en websites bogen zich alsnog in meer detail over de Nijmeegse oorlogsgeschiedenis.⁷¹

Twee publicaties, een bundeling van herinneringen aan het bombardement, samengesteld door Nijmegenaar Bart Janssen, en een in opdracht van de plaatselijke universiteit geschreven publicatie van historicus Joost Rosendaal, deden dit in het bijzonder.⁷² Het laatstgenoemde boek voorzag in de breed gekoesterde behoefte aan een modern en toegankelijk historisch overzichtswerk over Nijmegen in 1944. Dezelfde wens werd in de plaatselijke media en politiek geuit met betrekking tot de lokale verzetsbeweging.⁷³ De faculteit der Letteren van de inmiddels tot Radboud Universiteit herdoopte Nijmeegse universiteit besloot toen dat ook die lokale geschiedenis zijn eigen onderzoek verdiende. Dit boek is daarvan het resultaat.

■ Uitgangspunten en vragen

Hoewel het onderzoek is voortgekomen uit de behoefte om de lokale verzetsbeweging in kaart te brengen, gaat dit boek niet alleen over Nijmeegse verzetsdeelnemers. Wie de omgang met de bezetting wil begrijpen, moet de stellingname van personen in wisselwerking met de context van hun omgeving en het veranderlijke oorlogsverloop plaatsen. Dat betekent eigenlijk automatisch dat de geschiedenis van ‘het verzet’ niet zonder kennis van de evenzeer door collaboratie gekenmerkte praktijk kan worden verteld.⁷⁴

Onder welke omstandigheden en op basis van welke overtuiging werd er tijdens de bezetting gecollaboreerd of in verzet gekomen? Op deze vraag wil dit boek met behulp van de geschiedenis van Nijmegen een antwoord geven. Daarmee borduurt dit onderzoek zowel voort op

eerdere integrale (stads)geschiedenissen van de Duitse bezetting, als op de meer biografische en thematische benadering ‘van onderop’ van historici in binnen- en buitenland. Het wil het beste uit twee werelden bijeen brengen in een benadering die standpunten en keuzes in hun context onderzoekt. Nijmegen is daarvoor een interessante casus.

Gezien de aanpak van dit onderzoek mag het geen verrassing heten dat er van vele en verschillende bronnen gebruik is gemaakt. Van wetenschappelijke studies en historische kranten, maar vooral van historisch bronmateriaal afkomstig uit openbare archieven en particuliere collecties – berustend in Nijmegen en elders, zowel in binnen- als buitenland. Hieronder bevinden zich ambtelijke stukken zoals notulen en besluitenlijsten, maar ook persoonlijke bronnen of egodocumenten, zoals brieven en dagboeken.

Uit de aard van hun zaak hebben maar weinig verzetsdeelnemers hun activiteiten tijdens de oorlog schriftelijk vastgelegd en hebben collaborerende instanties aan het einde van de oorlog belastend materiaal vernietigd. Veel kennis is daarom afkomstig uit na de oorlog afgelegde en opgetekende getuigenverklaringen in het kader van een herinneringsdocumentatie of de Bijzondere Rechtspleging. Indien nodig zal de achtergrond en inhoud van deze bronnen worden geïnterpreteerd. Historische bronnen vertellen elk hun eigen waarheid en die constatering gaat zeker op voor herinneringen, of die nu tijdens de oorlogsjaren in dagboeken of na de oorlog in processen-verbaal zijn opgetekend.

Dit onderzoek had zelf niet het karakter van een herinneringsdocumentatie. Slechts een beperkt aantal personen is geïnterviewd. Niet zozeer vanwege de problematiek van de herinnering als bron van kennis, maar simpelweg omdat het merendeel van de Nijmegenaren uit de jaren veertig van de twintigste eeuw bij het begin van dit onderzoek al was overleden.⁷⁵ Toch zullen er nog steeds mensen in leven zijn voor wie de in dit boek vertelde geschiedenis een ervaring en herinnering is. Zij zullen zich wellicht gebeurtenissen of personen herinneren die niet worden vermeld in dit boek. Dat is niet omdat deze personen zijn vergeten, laat staan weggelaten, maar omdat het ondoenlijk is om van een dergelijk omvangrijk onderwerp een totaal of allesomvattend beeld te schetsen.

■ Opzet

Het is misschien vanzelfsprekend, maar niettemin belangrijk om te benadrukken: dit boek zal niet de defi-

nitieve geschiedenis van Nijmegen tijdens de Tweede Wereldoorlog vertellen. Het oogmerk is om met voorbeelden te laten zien hoe de interactie tussen bezetter, collaborateurs en verzetsdeelnemers zich binnen een sociaal-culturele context en onder invloed van het oorlogsverloop ontwikkelde. Er is gestreefd naar een representatief beeld, niet naar een encyclopedie van Nijmegen tijdens de Duitse bezetting.

Dit boek moet daarentegen als een raamwerk worden beschouwd, als een analyse die persoonlijke en gedetailleerde verhalen uit de stad van perspectief voorziet. Het is bedoeld als een ordening van zaken die andere verhalen op hun plek kan zetten, binnen en buiten Nijmegen, nu en in de toekomst. Hopelijk stimuleert de uitkomst en uitwerking van dit onderzoek de laatste getuigen en hun nabestaanden om verhalen over de oorlogsjaren naar buiten te brengen of te documenteren en daarmee het beeld en begrip van collaboratie en verzet in Nijmegen – en bijgevolg elders – rijker en gedetailleerder te maken.

Louis Rogier begon veertien jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog aan zijn opdracht, dit onderzoek ging 65 jaar na afloop van de bezetting van start. Toch hangt de schaduw van zijn beslissing om het onderzoek niet af te maken nog immer over dit boek en over lokaal onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog in het algemeen. In vele opzichten spelen de dilemma’s van het genre, waarmee de Nijmeegse hoogleraar omstreeks 1960 te maken kreeg, tot op de dag van vandaag een rol. Niet alleen vanwege het feit dat er nog getuigen in leven zijn, al waren ze toen jong, maar ook omdat kinderen zich betrokken voelen bij de geschiedenis van hun ouders of verwanten. Uit interesse en nieuwsgierigheid, maar ook omdat ze met de gevolgen van het verleden te maken hebben gehad.

Een hedendaagse onderzoeker kan daar rekening mee houden door woorden en voorbeelden bedachtzaam en met beleid te gebruiken. Dit onderzoek beoogt niet te meten of te beoordelen. Het multiperspectieve uitgangspunt gaat niet uit van een beschuldiging, veronderstelling of mythe. In beginsel is het bij dit onderzoek niet de bedoeling geweest om Nijmegen en Nijmegenaren langs een normatieve meetlat te leggen. Integendeel, het wil juist een verklaring of achtergrond zoeken voor de verschillende uitingsvormen van collaboratie en verzet zonder vooringenomenheid of moreel kompas.

Dat neemt niet weg dat dit onderzoek uiteindelijk toch laat zien wie zich ten opzichte van anderen, zowel aan de collaboratie- als verzetskant, op enig moment hebben onderscheiden, juist omdat de context en het proces steeds zo nadrukkelijk worden geschetst. Het

laat zien wie het eerst in verzet kwamen, een trend zetten, radicaliseerden of juist tot inkeer kwamen.

Het multiperspectief nuanceert en relativeert, maar laat ook zien wat buitengewoon of opvallend was. Wie in Nijmegen bijvoorbeeld, eerder dan anderen, los van een duidelijke aanleiding streefden naar een georganiseerde vorm van verzet, of zich nadrukkelijker dan anderen schuldig maakten aan zelfverrijking en criminele delicten.⁷⁶

Het verhaal van de Duitse bezetting van Nijmegen wordt in dit boek verteld in tien hoofdstukken die in hun totaliteit de periode van 1936 tot 1954 bestrijken.⁷⁷ De Tweede Wereldoorlog was, zoals eerder aangeven, geen geïsoleerde gebeurtenis, maar een periode die in het verlengde lag van eerdere gebeurtenissen en van invloed was op latere. Ook in verband met de multiperspectieve benaderingswijze is het daarom noodzakelijk de analyse voor 1940 te laten beginnen en na 1945 te laten eindigen.

Dit boek heeft daardoor eerder het karakter van een tijds- dan een oorlogsstudie. De keus voor het begin- en eindpunt van de te onderzoeken periode is – zoals altijd in de geschiedschrijving – door de historicus van dienst gemaakt. Het slot, tien jaar na het einde van de bezetting van Nijmegen, lijkt meer voor de hand te liggen dan het

op het eerste gezicht arbitrair gekozen beginjaar. Toch ligt ook daaraan een bewuste keuze ten grondslag.

In 1936 werd de Waalbrug in Nijmegen geopend met een zomerfeest. De euforie in de stad was groot, in de kranten werd zelfs gesproken over het begin van een nieuwe tijd die door de moderne brug werd gesymboliseerd. De vooroorlogse samenleving van Nijmegen kan aan de hand van deze gebeurtenis worden voorgesteld en dat is noodzakelijk voor een analyse van de oorlogsjaren. Zonder dit inzicht in de stedelijke samenleving van voor 1940 is het niet goed mogelijk om te verklaren wat er tijdens de Duitse bezetting in de stad gebeurde en waarom Nijmegenaren bepaalde standpunten innamen.

Elk hoofdstuk van dit boek heeft de Waalbrug als uitgangspunt. In de eerste plaats omdat de brug een belangrijke rol speelde tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de tweede plaats omdat het karakter van een overgangstad of brugstad aan Nijmegen wordt toegeschreven. Was de stad dat ook tijdens de bezetting, toen het slaan van bruggen moeilijker werd omdat de tegenstelling tussen twee kanten het leven ging bepalen? Het beantwoorden van die vraag begint niet in 1940, maar in 1936. In het jaar van de opening.

De opening Nijmegen aan het begin van een nieuw tijdperk (1936)

Op 16 juni 1936 opende koningin Wilhelmina de nieuwe verkeersbrug over de Waal bij Nijmegen. Ze knipte een lint door met een zilveren schaar, waarna het Wilhelmus werd ingezet en sloopshoorns op de rivier begonnen te toeteren. Het was een historische dag; Nijmegenaren waren ervan overtuigd dat met de opening van de Waalbrug een nieuw tijdperk voor de stad zou aanbreken.¹

Sinds 1879 had Nijmegen een spoorbrug, maar het overige verkeer was aangewezen op een veerpont. Dankzij de nieuwe brug was het voortaan mogelijk om de rivier op eigen gelegenheid, onder alle weersomstandigheden en op ieder moment van de dag te passeren. Nijmegenaren vierden de opening van de Waalbrug als een bevrijding. De afstand tussen het noorden van Nederland en de stad zou niet alleen in letterlijke, maar ook in figuurlijke zin kleiner worden.

De aanwezigheid van het staatshoofd benadrukte het nationale belang van de brug. Vergezeld door kroonprinses Juliana had Wilhelmina 's ochtends eerst een bezoek gebracht aan Arnhem. Vervolgens waren de koninklijke hoogheden over de Arnhemse Rijnbrug en via de Betuwe naar Lent gereden, waar ze te voet de Waalbrug betraden. De officiële opening was enkel toegankelijk voor genodigden, maar in de middag kon iedereen een glimp opvangen van de vorstelijke personen, die in een open auto een rondrit maakten door Nijmegen.

De opening van de Waalbrug vormde de start van een zomer vol feesten en activiteiten.² Vele Nijmegenaren maakten foto's van het evenement en Wim Bult legde het vast op film, destijds nog een dure hobby voor particulieren. Hij was 's ochtends vroeg opgestaan om stille beelden van de toen nog ongeopende brug te maken. 'Een mistigen morgen, van een glorieusen dag', monteerde de amateurfilmer naderhand als toelichting bij zijn geluidloze zwart-witfilm.³

Met zijn woorden en beelden vatte Bult de feestelijke stemming samen, die ook sprak uit de berichtgeving van de lokale kranten *de Gelderlander* en de *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (PGNC). 'Het feest van de brug is onvergetelijk ingezet. In een geest die het beste van Nijmegen naar buiten bracht. Deze geest, hij moge blijven in het vernieuwde Nijmegen, de feeststad die na de eerste gasten uitgeleide te hebben gedaan, thans de nieuwe bezoekers wacht', schreef *de Gelderlander* na afloop van de openingsdag.⁴

Vanaf de Waalbrug zagen deze bezoekers Nijmegen op haar mooist boven de rivier oprijzen. Vooral vanwege dat schilderachtige silhouet werd 'de Waalstad' gerekend tot de meest bezienswaardige steden van Nederland.

De officiële opening van de Waalbrug, 16 juni 1936

- ▲ Gezicht op Nijmegen vanuit Lent, met op de voorgrond het veer, 1936
- ▼ Archeologische vondsten in het gemeentemuseum in de Mariënburgkapel, circa 1936

Met 'huizen boven huizen en boomen boven boomen' presenteerde Nijmegen zich in 1917 aan 'het Dichtertje' in het gelijknamige verhaal van de Amsterdamse schrijver Nescio. 'On-Hollandsch' en 'zwak-romantisch' vond hij het uitzicht op de stad aan het begin van de twintigste eeuw.⁵

Nijmegen had dit opvallende stadsaanzicht te danken aan zijn ligging op de uitlopers van een stuwwal, midden in het rivierengebied tussen Maas en Waal. Naar verluidt was de stad net als Rome gebouwd op zeven heuvelen en dat was in Nederland ongebruikelijk. Eenmaal over de brug bleef het straatbeeld naar Hollandse begrippen ongevoel. 'Wanneer men in Nijmegen rondkijkt, wordt men al spoedig getroffen door het bijzondere dat deze stad en haar omgeving eigen is. Veel zaken doen apart aan: dat begint al bij de niet vlakke straten, het ontbreken van grachten in de stad', meende een toeristenfolder in de jaren dertig.⁶ Nijmegen, niet ver van Duitsland gelegen, was in haar voorkomen haast buitenlands te noemen.

Hoe 'on-Hollandsch' ook, de stad aan de Waal was in 1936 een lokale afspiegeling van de toenmalige Nederlandse maatschappij. Wat kenmerkte Nijmegen en de Nijmegenaren in de jaren dertig van de twintigste eeuw? Wat voor een stedelijk leven ging er schuil achter het uitzicht vanaf de Waalbrug? Achter de huizen boven huizen en bomen boven bomen? Wat was er typerend, eigenzinnig, ouderwets en eigentijds in vergelijking met Nederland in het algemeen?

De antwoorden op deze vragen vormen een uitgangspunt voor het beschrijven van een geschiedenis die omstreeks 1936 nog in de toekomst lag. Om te kunnen verklaren wat er gedurende achttien jaar na de brugopening in Nijmegen gebeurde, is het noodzakelijk om te laten zien hoe de stad er in de tweede helft van de jaren dertig van de twintigste eeuw uitzag, wie er woonden en hoe het dagelijks leven aan de stad voorbijtrok als het water in de Waal.

■ Wonen boven werken

Wilhelmina en Juliana werden op 16 juni 1936 onthaald in een oude stad, waarschijnlijk de oudste van het land.⁷ De geschiedenis van Nijmegen ging terug tot in de Romeinse tijd, toen een reeks opeenvolgende nederzettingen het begin inluidde van een lange stedelijke ontwikkeling. Naast een omvangrijk Romeins legerkamp op de stuwwal groeide Ulpia Noviomagus Batavorum uit tot een belangrijke marktplaats aan de Limes. Ook daarna bleven de strategisch gelegen heuvels aan de zuidoever van de Waal bewoond. De naam van de neder-

zetting veranderde ondertussen van Noviomagus in Numaga en van Nieuweghen in Nymegen.⁸

De geschiedenis zorgde tevens voor een bijnaam die in 1936 nog immer met de nodige trots werd gedragen. Nijmegen was een Keizerstad, een eretitel die onder meer verwees naar de tot keizer gekroonde Karel de Grote, die in 777 een van zijn paltsen of residenties had laten oprichten op de stuwwal. Hij verbleef er naar verluidt meerdere malen en de burcht 'Het Valkhof' diende ook latere machthebbers als onderkomen. Frederik I 'Barbarossa', keizer van het Duitse Rijk, liet het gebouw in de twaalfde eeuw in ere herstellen en herbouwen tot een groot burchtcomplex met een donjon.⁹

Vanaf de Waalbrug hadden Wilhelmina en Juliana in 1936 geen uitzicht meer op het kasteel waar hun voorvader stadhouder Willem v nog met zijn familie had gewoond. Het Valkhof was omstreeks 1796 afgebroken.¹⁰ Dat besluit werd niet alleen genomen vanwege de hoge onderhoudskosten, maar ook omdat de keizerlijke burcht tijdens de revolutionaire Bataafse Republiek gold als een symbool van het ancien régime.

Enkel de Sint-Nicolaaskapel en een deel van de apsis van de Sint-Maartenskapel bleven gespaard, voortaan gelegen in een romantisch park. Ter gelegenheid van de opening van de Waalbrug was het voorstel gedaan om de burcht in zijn geheel te herbouwen, 'doch dit ontmoette allerlei bezwaren van aesthetischen, archeologischen en technischen aard', volgens *de Gelderlander*. Op een aanpalend plein, het Kelfkensbos, werd als alternatief toen maar een kermisachtig 'oud-Holland' ingericht, met nagebouwde historische huisjes en cafés.¹¹

Ondanks de sloop van de burcht had de binnenstad veel van zijn oude karakter weten te behouden. Achter het bezienswaardige silhouet ging in 1936 tevens een bezienswaardige historische stad schuil. Het patroon van de straten en nauwe stegen of 'gasjes' vond zijn oorsprong in de Middeleeuwen. Door de ligging op de rand van een stuwwal kende Nijmegen sindsdien als een van de weinige Nederlandse steden een beneden- en een bovenstad, die met hellende straten en trappen met elkaar waren verbonden.¹²

De Benedenstad bij de Waal was vanouds een handelswijk met pakhuizen en dranklokalen, het terrein van handelaren, schippers en 'kaaisjouwens' zoals zakken dragers in Nijmegen werden genoemd. De bovenstad gold als het bestuurlijke en zakelijke centrum van de stad. Daar waren naast het Valkhofpark andere belangrijke stedelijke monumenten te vinden, zoals de Grote of Sint-Stevenskerk, het Waaggebouw aan de Grote Markt en het Stadhuis.¹³

In de oude stad waren allerlei publieke gebouwen versierd met de rood-zwarte stadskleuren en het stadswapen, voorzien van een dubbelkoppige adelaar en het borstschild van Gelre. De adelaar was een verwijzing naar de korte periode waarin de Keizerstad de juridische status had van Rijksstad in het Duitse rijk, totdat de stad en het omliggende Rijk in 1247 aan de Gelderse graaf werden verpand. Vanaf die tijd was Nijmegen de hoofdstad van een van de vier kwartieren van het graafschap en latere hertogdom Gelre in de Nederlanden.¹⁴

Nabij het historische Stadhuis, op het kruispunt van de belangrijkste straten van de stad, lag sinds de Middeleeuwen de zogenoemde Blauwe Steen. Van oudsher gold dit blok graniet tussen de klinkers als het middelpunt van Nijmegen en was het de plek om recht te spreken. Ooit was het bij benadering het geografische middelpunt van de stad geweest, maar in 1936 was daar al lang geen sprake meer van.¹⁵

Op de plattegrond was de historische stad goed herkenbaar aan de smalle en kromme straten die elkaar verdrongen binnen een halve cirkel. Daaromheen strekten zich brede en rechtere straten uit met groene zones, spoorwegen en fabrieksterreinen. Alle oude steden in Nederland hadden vergelijkbare plattegronden gekregen, want vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw waren ze in een hoog tempo gaan groeien, met alle ruimtelijke, economische en sociaal-culturele gevolgen van dien.¹⁶

Dat Nijmegen een enorme groeisput had doorgemaakt was af te lezen aan de verhouding tussen het kleine historische centrum en de grootschalige nieuwe wijken. De bevolkingscijfers maakten het nog duidelijker. In nog geen halve eeuw was het aantal inwoners bijna verviervoudigd als gevolg van een structureel geboorte- en vestigingsoverschot. Toen de spoorbrug over de Waal in 1879 werd geopend, woonden er in Nijmegen zo'n 25.000 mensen. Op 1 januari 1936 telde de Waalstad 90.739 inwoners: 44.112 mannen, onder wie Wim Bult, en een aanzienlijk groter aantal van 46.627 vrouwen.¹⁷ Met dat inwoneraantal was Nijmegen in het jaar dat de Waalbrug werd geopend de grootste stad van Gelderland en de achtste van Nederland.¹⁸

Nijmegen had een achterstand ingehaald. Tot ver in de negentiende eeuw waren er vrijwel geen mogelijkheden geweest voor stadsuitbreiding, omdat de stad door haar vestingmuren werd bekneld. Na de overgave aan Maurits van Nassau in 1591 – de zogenoemde Reductie – fungeerde Nijmegen als vesting en garnizoensstad aan de grens van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De stad raakte economisch gezien achterop. In

De Broerstraat, eind jaren 1930

- ▲ De Korte en Lange Burchtstraat in de Nijmeegse bovenstad, circa 1936
- ◀ Een agent houdt de wacht op de Blauwe Steen
- ◀ De Voerweg, eind jaren 1930

de gouden eeuw van de Hollandse steden speelde de Waalstad samen met de andere oostelijke riviersteden de tweede viool. De in 1678 en 1679 gehouden internationale vredesbesprekingen – de Vrede van Nijmegen – brachten de grootste stad van Gelre slechts korte tijd een nieuwe grandeur.¹⁹

Gedurende de Bataafs-Franse tijd en na de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 bleef de vestingstatus gehandhaafd. In tegenstelling tot Arnhem, vanaf 1817 officieel hoofdstad van de provincie Gelderland, kon Nijmegen daardoor niet uitbreiden en tot ontwikkeling komen.²⁰ De stad raakte overbevolkt. Tussen de grote rivieren, in een toch wat afgelegen streek van Nederland, was het een provincieplaats met een tot de verbeelding sprekend verleden en een minder betekenisvol heden. Pas met de vestingwet van 1874 werd bepaald dat steden als Groningen, 's-Hertogenbosch en Nijmegen hun vestingwerken mochten afbreken.²¹

Het was het begin van een grote transformatie.²² Het merendeel van de historische muren en poortgebouwen werd gesloopt met het oog op een grootschalige stadsuitbreiding. Omdat de Waal de ontplooiingsmogelijkheden in het noorden begrenste, vond de groei naar het zuiden plaats, op het zand van de stuwwal en de westelijk daarvan gelegen rivierpolders. Nijmegen begon langzaam maar gestaag te groeien in de richting van de dorpen Hatert, Hees en Neerbosch, die al tot de gemeente behoorden.²³

Met de ontmanteling van de muren werd een sociaal-economische verandering in gang gezet die volgens een aantal invloedrijke Nijmegenaren noodzakelijk was. Vanwege de vestingstatus had de stad nauwelijks kunnen aanhaken bij de industrialisering. Hoewel er in de binnenstad van oudsher aan kleinschalige nijverheid werd gedaan, was er voor industriële productie op grotere schaal geen ruimte geweest.²⁴

Met de ontmanteling dienden zich mogelijkheden voor ontplooiing aan. Ruimte voor nieuwe fabrieken was er in overvloed, evenals een reservoir aan goedkope arbeidskrachten. Toch kwam de industrialisatie van Nijmegen maar langzaam op gang. De concurrentie van eerder ontwikkelde industriesteden als Enschede, Tilburg en het nabijgelegen Oss was rond 1880 aanzienlijk. Daarnaast kampte de Waalstad met zijn vrij slechte bereikbaarheid in het rivierengebied van Zuidoost-Nederland. Hoewel de Waal in de richting van het snelgroeierende Rotterdam stroomde en de binnenvaart naar Duitsland langs de kades voer, lag de stad zelf ingeklemd tussen de rivieren.²⁵

De bereikbaarheid diende daarom te verbeteren.

Grensstad Nijmegen was in 1865 dankzij particulier initiatief aangesloten op het spoorwegnetwerk van Duitsland, omdat in oostelijke richting geen brugverbinding nodig was. Pas met de opening van de spoorbrug over de Waal en het baanvak naar Arnhem in 1879 had Nijmegen voortaan een treinverbinding met het noorden. Het spoorwegnetwerk, dat zich de volgende jaren uitbreidde naar 's-Hertogenbosch en Venlo, vormde vanwege de hoogteverschillen zowel een kuil als een dijk in het stadslandschap.²⁶ Dankzij de spoorverbindingen en de aanleg van een nieuwe haven werd Nijmegen aantrekkelijker voor investeerders, maar een industriestad kwam er niet mee tot wasdom. De wilskracht daartoe ontbrak. Nijmegen moest een ander soort stad worden.

■ De economie van een woonstad

Waar zich in 1874 de woeste gronden van het schootsveld van de vesting hadden uitgestrekt, lagen in 1936 ruim aangelegde lommerrijke straten. De historische uitvalswegen richting Grave, Groesbeek en het gehucht Sint Anna waren getransformeerd in voorname lanen. Villa's en statige stadspannen met balkons, veranda's en voortuinen gaven het nieuwe Nijmegen een residentieel en chique voorkomen.²⁷ Fabriekspijpen en arbeidershuizen waren daar niet te vinden. Een voornamelijk dankte de stad ook aan de bomenrijen langs de singels en parken, zoals het glooiende Kronenburgerpark. Met recht kon Nijmegen, sinds de uitbreiding vorm had gekregen, een parkstad worden genoemd.²⁸

Het zwaartepunt van de stad was door de uitbreiding naar het zuiden opgeschoven. Het Keizer Karelplein gold voortaan als verkeersknooppunt. De singels rondom de binnenstad kwamen bijeen op deze parkachtige rotonde in de nabijheid van het spoorwegstation. Behalve door bomen, villa's en herenhuizen werd het plein gedomineerd door het in art nouveau-stijl opgetrokken concert- en sociëteitsgebouw De Vereeniging, dat tot buiten de stad bekend stond om zijn mooie akoestiek.²⁹

De villa's en grote herenhuizen in de nieuwe wijken Hunnerberg, Altrade en Kwakkenberg waren ontworpen met het oog op welgestelde Nijmegenaren en nieuwkomers. Nijmegen volgde daarmee het voorbeeld van Arnhem en Apeldoorn, de twee andere grote plaatsen van Gelderland die zich met enig succes hadden ontwikkeld tot residentiële woonsteden voor rijken en renteniers. Nijmegen kende tijdens de vestingtijd al een zekere reputatie onder deze doelgroep, vanwege de rust en de